

Debat: Ethiek in de sport. Topsport is oorlog?

Bart Pattyn, Andreas De Block, Jan Tolleneer, Bart Vanreusel,
Hans Van Crombrugge, Wim Lagae, Luc van Doorslaer

Hieronder vindt u een weergave van de halfjaarlijkse debatvergadering van het Overlegcentrum voor Ethiek van 18 november 2009 die ging over ethiek in de sport.

De Latijnse spreuken die voetballers op hun huid laten branden, ‘*sola victoria satiat...*’ en ‘*exitus acta probat...*’, laten er geen twijfel over bestaan: voetbal is oorlog. Rinus Michels’ boutade die in de jaren zeventig ophef maakte, lijkt vandaag realiteit. ‘De Generaal’ specificeerde zijn stelling als volgt: ‘In zijn werk moet de topvoetballer veel van zijn persoonlijkheid, van zijn mens-zijn, thuis en in de kleedkamer achterlaten. Omdat het spelen van een wedstrijd (aan de top) een primitieve zaak is. Om de weerstanden te overwinnen zijn allerlei agressieve eigenschappen nodig. Zoals bij een soldaat aan het front. [...] Wat de man in menselijk opzicht minder wordt, wint hij aan gevechtskracht.’¹ Op de vraag of hij nog steeds vond dat een goede prof de robotvoetballer zou moeten benaderen, antwoordde hij: ‘Ik heb daarmee willen zeggen dat een speler alle karaktereigenschappen die hij in het dagelijks leven heeft, maar die schadelijk kunnen zijn voor zijn spel, van zich af moet zetten. Hij moet zich kunnen omschakelen tot een primitief wezen. Een frontsoldaat kan zich ook niet permitteren om als een normaal denkend mens te handelen. Hij moet zijn persoonlijkheid los kunnen laten en hij moet vergeten wie hij is en wat hij doet. Anders wordt hij mesjokke. Topvoetbal is net zoiets als oorlog. Wie te netjes blijft, is verloren.’² Psychologen onderscheiden inderdaad twee soorten agressie in de sport: vijandige en instrumentele agressie. Vijandige agressie veronderstelt moedwillig kwetsen, zoals bijvoorbeeld een elleboogstoot geven of een grove belediging uiten. Instrumentele agressie veronderstelt dat je geweld gebruikt om je doel te bereiken. Agressie fungeert, zoals elke drift, klaarblijkelijk als een blinde energie die je kan aanwenden om betere prestaties te leveren. Wie meester is over zijn agressie en wie die agressie kan gebruiken om harder weerstand te bieden, sneller te lopen of krachtiger te smashen, is in het voordeel. Om je doel te bereiken kan het echter ook verstandig zijn je tegenstrever met geweld en brutaliteit te intimideren. Zo blijken agressieve hockeyspelers beter te scoren. Worden ook dit soort middelen door het doel geheiligd, gegeven dat je alleen met de overwinning tevreden kan zijn, zoals de getatoeëerde spreuken laten uitschijnen?

De verantwoordelijkheid voor deze trend rust niet alleen op de schouders van spelers. De druk om enkel de overwinning te koesteren wordt door de entourage gecultiveerd. Topsport blijkt immers *big business*. Hoe beter de voetbalprestaties, hoe groter de kans op Europese competitie, wat de omzet duidelijk groter maakt en wat de bereidheid van sponsors om meer middelen op te hoesten ten goede komt. Ook het publiek houdt schijnbaar minder van het spel dan van de overwinning op zich. Hoe heiliger het doel, hoe harder sport gaat lijken op oorlog, waarin wederzijds respect, eerlijkheid en medemenselijkheid vanuit strategisch oogpunt beter achterwege blijven. Hoe groter ook de verleiding om stimulerende middelen te gebruiken, ook al zijn die op termijn schadelijk voor de eigen gezondheid.

Sport is voor heel wat mensen heilig. Het is een cultus met rituelen, initiatieriten en volgelingen. Wie er zich toe bekeert, bekent kleur, neemt deel aan de bijeenkomsten, geeft via zijn outfit te kennen voor welke sport hij of zij gaat, offert vrije tijd en inzet voor de club, brengt de kinderen naar wedstrijden of onderwerpt zichzelf aan een harde trainingsdiscipline. Mensen ontlenen aldus aan de sport een belangrijk deel van hun zelfrespect. Sport creëert tegelijk tal van heilsverwachtingen: sport zou het lichaam zuiveren en gezond maken, sport biedt perspectief op aanzien. Tal van vaders en moeders dromen van het sportieve succes van hun kinderen en moedigen hen vaak aan om agressief aan hun verwachtingen tegemoet te komen. Sport maakt het hen en hun kinderen mogelijk verwachtingen te koesteren en te hopen op de vervulling van hun dromen. Supporters leven op in de roes van de massabijeenkomsten en genieten ervan hun persoonlijke bekommernissen in de schaduw te stellen van groepsverwachtingen. Wie sport in het hart draagt, kan het niet goed verdragen als op die cultus kritiek wordt gegeven. Sport is inderdaad voor heel wat mensen heilig.

In principe is er niets mis met enthousiasme voor sport, zolang sport niet bloedernstig wordt genomen. Dat is wellicht met tal van andere zaken zo, maar voor wat sport betreft is daar een specifieke reden voor. Sport veronderstelt spelen en iets zal slechts een spel worden genoemd als het zich weet op te houden in de marge van het werkelijke leven. Spelen veronderstelt letterlijk en figuurlijk een vrije ruimte waarin je je buiten de context van de onontkoombare verplichtingen van het reële leven aan spelregels onderwerpt om een soort schijnvertoning op te voeren waarin individuen of ploegen zich onderling meten, zonder dat ze elkaar naar het leven staan. Sportbeoefening veronderstelt in die zin een geritualiseerde omgang waarin tussen impuls en doel een ruimte wordt geschapen waarin respect, medeleven, beleefdheid en solidariteit tot ontwikkeling kan komen. Het gesublimeerde karakter van agressie en competitie draagt ertoe bij dat sport verwant is met kunst en theater.

Ook dat zijn voorbeelden van vormen van cultuur waarin driften opgenomen worden in geritualiseerde ‘overbodige’ expressievormen. Op het ogenblik dat spel bloedernstig wordt genomen, verdwijnt het overbodige karakter, worden de rituelen en afspraken hinderlijk gevonden en implodeert de sublimatie samen met datgene wat we beschaving noemen.

Neemt de agressie in de sport toe? Kan het gebruik van doping opgevat worden als een vorm van zelfagressie die wordt ingegeven door het sacrale karakter van het overwinnen? Stimuleert de commerciële omgeving deze ontwikkeling of zijn er economische motieven om die ontwikkeling af te remmen? Wat zijn de gevolgen van de agressieve verbetering van topspelers en ouders als rolmodel voor kinderen? Hoe kan men die evolutie ombuigen? Wat is de rol van de media met betrekking tot de cultus van de overwinning? Kan een actie tijdens een sportevenement ook vervolgd worden buiten de sportinstanties om in de burgerlijke rechtbank?

Andreas De Block*: Ik zal me in mijn interventie op drie stellingen toespitsen: 1) de agressie in het voetbal is het laatste decennium niet noemenswaardig toegenomen, 2) mogelijk is er de laatste jaren wel sprake van een toenemende haat, wat niet (helemaal) hetzelfde is als toenemende agressie, en 3) anders dan sommigen menen, verandert de agressie of de haat weinig of niets aan het spelkarakter van het spel. Vooral dit laatste punt is sportfilosofisch relevant, omdat het raakt aan belangrijke discussies over de relatie tussen de waarde en aard van het spel.

Laat me ingaan op de gangbaar geworden overtuiging dat agressie in de sport zou zijn toegenomen. Naar aanleiding van de affaire Witsel-Wasilewski, die ook de aanleiding is van dit discussieforum, publiceerden de kranten massa's statistieken, lezerspolls, columns, interviews, opiniebijdragen en redactionele stukken, waarin telkens naar voren kwam dat het met de agressie in het (Belgische) voetbal de verkeerde richting uitging. Ik vermoed dat die stukken deels moesten dienen om de aandacht van de media voor deze affaire te legitimeren. Zeker de kwaliteitspers kan het zich moeilijk veroorloven om gedurende een week, of zelfs langer, aandacht te besteden aan een *fait divers*. Men moet er dus alles aan doen om het *fait divers* tenminste een schijn van maatschappelijke relevantie te geven, zodat men het verwijt van sensatie- en spektakelzucht

* Andreas DE BLOCK is docent aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de K.U.Leuven en doceert o.a. Sportrecht en sportethiek en Filosofie van de lichamelijke aan de Faculteit Bewegings- en Revalidatiewetenschappen.

E-mail: andreas.deblock@hiw.kuleuven.be.

kan counteren. En dat alles kan men het best verwezenlijken door het incident te verheffen tot een illustratie van een belangrijke tendens. Ik geef drie korte illustraties die in mijn ogen aangeven dat die tendens niet bestaat, of toch alleszins minder pervasief is dan men de laatste tijd beweert. Ten eerste zijn er de voorbeelden van ongezond agressieve verdedigers, of verdedigers die de grens opzoeken tussen assertief spelen en agressief spelen. Dergelijke verdedigers zijn er altijd geweest. Veel van de huidige toptrainers in het Belgische voetbal (bijvoorbeeld Leekens, Vandereycken en Boskamp) waren bijzonder potig en schuwden de professionele en minder professionele overtreding niet. Voor diegenen die denken dat dit alles begonnen is in de jaren zeventig, raad ik aan het boek *Ik heb mensen gekend* van de bekende sportjournalist Pol Jacquemijns te lezen,³ waarin hij schrijft over het Belgische voetbal van eind de jaren dertig, begin de jaren veertig. Hij vermeldt drie overleden topvoetballers in de toenmalige ereklasse, wier overlijden te wijten was aan blessures die opgelopen waren door al te potig spel op het veld. Het ging om Opdebeek, toen keeper van Racing Mechelen, Van Eindhoven, een speler van Boom die overleed na een wedstrijd tegen Olympique Charleroi, en De Buck van Eendracht Aalst, de broer van de eertijds gerenommeerde *international*, die in een wedstrijd tegen Standard heel zwaar gekwetst raakte en kort daarna overleed. De derde korte illustratie heeft betrekking op de uitspraken en stellingnamen van managers en trainers. Ook die zijn mijns inziens eerder milder geworden dan agressiever. In de inleiding wordt verwezen naar de metafoor – voor Rinus Michels meer dan een metafoor – dat voetbal oorlog is. Die uitspraak deed Michels in het begin van de jaren zeventig. Michels was overigens niet de enige die dergelijke agressieve taal gebruikte. Ook Bill Shankly, de legendarische trainer van Liverpool, verklaarde in de jaren zestig: ‘Some people think that football is a matter of life and death. I strongly disagree with that, it is much, much more important than that.’⁴ Dergelijke uitspraken suggereren op zijn minst dat het cultiveren van een agressieve speelstijl en het promoten van het opzoeken van die grens tussen wat je assertief spelen en agressief spelen kan noemen, niet heel recent zijn.

Maar is er dan helemaal niets veranderd met betrekking tot agressie in het voetbal? In mijn tweede punt zou ik willen argumenteren dat de agressie als dusdanig waarschijnlijk nauwelijks is toegenomen, maar dat het met de haat in het voetbal mogelijk wel de verkeerde kant op gaat. Woede of vijandige agressie, professionele of instrumentele agressie, en eventueel sportieve agressie zijn niet nieuw en niet noemenswaardig meer problematisch dan ze twintig of dertig jaar geleden waren. Maar de haat lijkt wel problematischer geworden, en ook al lijken woede en haat wat op elkaar, ze zijn niet hetzelfde. De toename van haat kan je eventueel ook verbinden met een

aantal maatschappelijke tendensen, bijvoorbeeld de ‘verruwing’ van de samenleving, en die bredere maatschappelijke tendensen kan je dan op hun beurt verbinden met politieke fenomenen zoals xenofobie of het toegenomen populisme. Misschien is dat correct, misschien ook niet. Ik heb de indruk dat er niet zo erg veel veranderd is op die vlakken: als je bijvoorbeeld kijkt naar politieke campagnes in de jaren vijftig, dan waren die vreemd genoeg veel agressiever. Ik denk eerder dat de haat zich verplaatst heeft en zich meer en meer geënt heeft op sport. Waarom? Mijn punt zou zijn dat haat minstens deels verbonden is met identiteit en met *ingroup loyalty* en *outgroup hate*, toch nagenoeg universeel menselijke fenomenen. Wat er mogelijk veranderd is de laatste jaren, is dat de groepsidentiteit relevant voor die *loyalty* en *hate* steeds meer gedefinieerd wordt op basis van iets wat vele mensen als iets futiels zien, namelijk het supporterschap van of behoren tot een bepaald team. Dat lijkt me tegenwoordig bepalender voor een groepsidentiteit dan bijvoorbeeld de maatschappelijke positie, de klasse waartoe je behoort, je beroep, enzovoorts. Als dan de loyaliteit en de haat – bijvoorbeeld door bestuurslui – verder worden geëxploiteerd, wordt de situatie redelijk gevaarlijk. Mogelijk is dit verantwoordelijk voor de extreme rivaliteit tussen Standard en Anderlecht en voor een aantal incidenten tussen de clubs.

Tenslotte mijn laatste punt. Raken al die echte of ingebeelde tendensen aan de essentie van het spel? Er wordt in de discussietekst geargumenteed dat dit effectief het geval zou zijn, want zodra men het spel bloederstig neemt, houdt het op spel te zijn. Het spel zou zich namelijk onderscheiden van het gewone leven en precies dat maakt de essentie uit van het spel. Nu, als filosoof ben ik wel enigszins vertrouwd met Wittgensteins begrip ‘familiegelijkenissen’ en met zijn eigen voorbeeld van ‘*game*’ om die notie toe te lichten. Wittgensteins punt is namelijk dat het spel geen essentie heeft. Als Wittgenstein gelijk heeft, betekent dit dat de ‘bloedige’ ernst de essentie van het spel niet ondermijnt, om de eenvoudige reden dat het spel geen essentie heeft. Stel nu dat je toch – tegen Wittgenstein in – verdedigt dat het spel een bepaalde essentie heeft of bepaalde essentiële eigenschappen, zoals ‘buiten het gewone leven staan’. Daar kan ik tot op zekere hoogte mee instemmen, maar het lijkt me onwaarschijnlijk dat het kenmerk ‘buiten het gewone leven staan’ te maken heeft met zoiets als ‘ernst’. De meest overtuigende essentialistische definitie van het spel die ik ken, is bedacht door Bernard Suits. Zijn bepaling luidt dat het spel bestaat in de vrijwillige poging om onnodige obstakels te overwinnen om een bepaald institutioneel bepaald doel te bereiken. Het feit dat die obstakels *onnodig* zijn, dat je bijvoorbeeld in Gent-Wevelgem niet de kortste weg van Gent naar Wevelgem volgt of dat je dat doet met een ouderwets vervoersmiddel zoals de fiets en niet met de helikopter of de motor,

onderscheidt het spel van het gewone leven. Ook Huizinga zou het trouwens niet eens zijn met de stelling dat het al te ernstig nemen van het spel het spelkarakter ondermijnt. Huizinga zegt dat het spel inderdaad speels is, dat de speelse attitude centraal staat, maar hij zegt ook expliciet dat speels niet het tegengestelde is van ernstig. In de lijn van Suits zou je kunnen argumenteren dat mensen heel ver kunnen gaan in het proberen te overwinnen van die onnodige obstakels, zonder dat het spel ophoudt spel te zijn. Men kan er zijn familiegeluk voor opofferen, zijn gezondheid, enzovoort. Maar zolang men de *onnodige* obstakels probeert te overwinnen, blijft men het spel spelen. Wel kan het eventueel moreel laakbaar zijn daaraan zoveel belang te hechten. Maar hoe komt het dan dat zoveel mensen menen dat het spel bloedernstig nemen een aanslag betekent op de essentie van het spel? Het probleem is dat veel mensen denken dat het bloedernstig nemen van het spel hetzelfde is als het bloedernstig nemen van het winnen. En sommige mensen zijn bereid om, wegens overwaardering van het winnen, te proberen die onnodige obstakels te vermijden. Maar dit betekent dat ze niet geïnteresseerd zijn in het spel zelf. Ik kan daar allerlei voorbeelden van tal van valsspellers bij bedenken en er eventueel ook doping mee verbinden. Maar dit heeft niets te maken met het overdreven belang hechten aan het spel, maar wel de bereidheid om heel ver te gaan in het nastreven van de overwinning.

Jan Tolleneer*: Het voetbalincident van 30 augustus 2009, waarbij Standardspeler Axel Witsel het been brak van Anderlechtspeler Marcin Wasilewski, heeft de voorpagina's van de kranten opgeëist en is als *WW-case* een eigen leven gaan leiden. Vele lagen van de bevolking mengden zich in de discussie, die, zoals blijkt uit *blogs* en lezersbrieven, erg gepolariseerd verliep. Het ene kamp bestempelde het voorval als een accident, het andere veroordeelde het als een aanslag of zelfs een 'doodschop'.

Bart Pattyn heeft in de inleiding terecht het onderscheid gemaakt tussen instrumentele agressie en vijandige agressie. De eerste soort wordt gebruikt om de doelen van het spel zelf te verwezenlijken, de tweede soort vertegenwoordigt alles wat over de schreef gaat. De tekst geeft echter de indruk dat sport een barbaars cultuurfenomeen is en een exponent van een ontspoorde samenleving, wanneer hij instrumentele agressie associeert met 'blinde energie'. Hij suggereert bovendien dat doorgedreven overwinningsdrang iets bijzonders, zelfs iets kwalijks is. Daar ben ik het niet mee eens. Zowel instrumentele agressie als overwinningsdrang behoren immers tot de

* Jan TOLLENEER is hoofddocent aan de Faculteit Bewegings- en Revalidatiewetenschappen van de K.U.Leuven en gastprofessor aan de Faculteit Geneeskunde en Gezondheidswetenschappen van de UGent.
E-mail: jan.tolleneer@faber.kuleuven.be.

kerndefinitie van sport. In essentie gaat het om een agonaal spel, een spel waarin men de tegenspeler moet overtreffen. Sterker nog, wie te kennen geeft niet te willen winnen, zet zich af tegen de regels en de *spirit* van de sport. Instrumenteel agressief spelen is in die zin eerder geboden dan verboden. Als Andreas De Block een onderscheid maakt tussen het ernstig nemen van het spel enerzijds en het ernstig nemen van het winnen anderzijds, is het niet duidelijk waarom hij ‘het overdreven belang hechten’ aan het spel als zodanig moreel laakbaar noemt. Niet alleen het bloedernstig nemen van de sport, maar zelfs van het winnen – het een impliceert het ander – is als zodanig aanvaardbaar (tenzij men het woord bloedernstig al te letterlijk zou nemen). Het ethisch probleem ontstaat pas wanneer men bij het willen spelen en dus willen winnen verboden middelen gebruikt of ongeoorloofde handelingen stelt. Het ontstaat pas wanneer instrumentele agressie verschuift naar vijandige agressie, of wanneer – met de woorden van Tamboer en Steenbergen⁵ – geregulariseerde agressie verandert in niet-geregulariseerde agressie. En deze begrippen waren precies de inzet van de WW-discussie.

Vaak wordt het concept ‘vijandige agressie’ gelijkgesteld met het begrip ‘geweld’. Ik zal dat hier ook doen. Maar aan welke voorwaarden moet voldaan zijn om effectief te kunnen spreken van geweld? Is het noodzakelijk of voldoende dat de spelregels overtreden worden? Naast het criterium van de spelregels wordt in de sportfilosofische literatuur een tweede criterium behandeld. Een aantal auteurs beklemtonen de schade die geleden wordt: men kan slechts van sportgeweld spreken wanneer er aantoonbare schade is. Het mag duidelijk zijn dat de WW-case alvast aan deze voorwaarde voldeed. Anderen accentueren een derde belangrijk criterium: de term geweld is enkel toepasselijk wanneer de dader intentioneel heeft gehandeld. Had Witsel de bedoeling om Wasilewski’s been te raken of zelfs te verwonden? Het is vooral over deze kwestie dat de discussies in de kranten, op het web en in de huiskamers handelden.

De vorming van een gefundeerd moreel oordeel over dergelijke incidenten moet, volgens auteurs als Morgan,⁶ voor een groot stuk komen uit wat hij de praktijkgemeenschap noemt. Wie lid is van de voetbalgemeenschap zelf, bijvoorbeeld speler, supporter of bestuurder, kan zich een volledig beeld vormen van de ethische problematiek. Men dient het spel te kennen en te doorvoelen. Wie lid is van die gemeenschap kan de ‘interne goederen’ van de voetbalsport kennen en mee helpen bewaken: het gaat niet alleen over de spelregels, maar ook over de interne logica en de bijhorende vaak erg specifieke normen en waarden. De vraag of de grenzen van deze laatste al dan niet overschreden worden, moet vooral, nog steeds volgens deze

auteurs, vanuit de subcultuur zelf beantwoord worden. Wie op de hoogte is van het verhaal van de eerste klasse, de karakters van de beide spelers, de omstandigheden van het mediagebeuren en de perspectieven voor de beide clubs, kan beter de betekenis inschatten van wat er op 30 augustus 2009 gebeurde; hij kan de 'tekst' van de wedstrijd niet alleen lezen, maar hem ook plaatsen in de 'context'. Met name de rol van de journalisten, die de spanning tussen Anderlecht en Standard hadden opgeklopt, moet in een brede analyse van sport, agressie en ethiek opgenomen worden.

In hoge mate zijn het de media die ervoor zorgen dat het spel *schouwspel* wordt, dat het uitdijende *beschouwingen* uitlokt en aanleiding geeft tot ethisch debat. Volgens mij is dit laatste geen toevallig bijproduct van het sportgebeuren, maar een belangrijke factor in de aantrekkingskracht die ervan uitgaat. In deze interpretatie wordt ethische reflectie er niet van buiten uit op geprojecteerd, maar is het een inherent bestanddeel van het cultuurfenomeen. In die zin noemen we sport niet alleen een object maar ook een toneel van ethische reflectie. Praten en blijven praten over juist en verkeerd, fair en onfair, opzettelijk en onopzettelijk is een inherent deel van de liefhebberij. Omdat sportgedrag zo concreet en zo lichamelijk is, omdat de problemen zo aanwijsbaar (en terugspoelbaar) zijn, wordt het formuleren van morele oordelen vergemakkelijkt. Was een actie al dan niet tegen de regels? Was een overtreding intentioneel of niet? Was de strafmaat naar verhouding? De sport lijkt hier een oefenveld te worden voor het uitproberen van het moreel redeneren, het inschatten van goed en kwaad en het onderbouwen van ethische stellingen. De sport verschijnt hier als een 'zandbak' voor het leren afwegen van waarden. Het hele gebeuren weerspiegelt de democratische rechtstaat waarin spelregels staan voor wetten, scheidsrechters voor wetsdienaars en *fair play* voor burgerzin en plichtsbesef.

De mogelijkheden van sport om morele gevoeligheid aan te scherpen werden al in 1983 door Frans De Wachter⁷ beschreven. Ze worden vaak geduid als vredespotentieel. Op het macrovlak kan dit tot verbredering leiden tussen volkeren. Op het microvlak kan sport zo een oefenveld van moraliteit zijn, een *tatami* van zelfbeheersing. Controle van zichzelf, respect voor de ander en *fair play* zijn wezenlijke elementen in sport. Ethiek is in die zin niet alleen iets cognitiefs en affectiefs, maar ook haar sensorisch-motorische component moet bestudeerd worden. Respectbetuiging is met name in gevechtssporten heel fysiek. De dunne lijn tussen het scoren van punten en het overtreden van regels heeft te maken met het zorgvuldige gebruik van tijd, ruimte en kracht. De verschillen tussen zuiverheid, overtreding en beschadiging houden in de *WW-case* ook verband met lichaamsbeheersing en motorische controle. Het onderscheid tussen uitmuntend zijn en uitgesloten worden, is soms een kwestie van

millimeters en milliseconden. Deze zorgvuldige en dus ethische controle van motorische impulsen leert men niet vanzelf. Sport genereert niet vanzelf moraliteit en *fair play*. Er is nood aan pedagogische en morele kadering in jeugdsport en lichamelijke opvoeding. Het leerproces van bijvoorbeeld een *tackle* betreft niet alleen motorische vaardigheden, maar ook cognitieve en sociaalmorele vaardigheden. Velen geloven dat een kwalitatieve sportpedagogiek een transfer van waarden genereert naar het dagelijks leven. De zuivere *tackle* verschijnt hier als ethische metafoor: op de bal spelen, niet op de man. Recente vergaderingen van de werkgroep 'Sport and Peace' van de *International Peace Research Association* (IPRA) handelden over die transfer en plaatsten de voorwaarde van een beleidsmatige en pedagogische omkadering centraal. Zowel op het macrovlak als op het microvlak geldt immers: 'Sport doesn't bring peace. People do.'

Ik houd dus een pleidooi om de oorlogsmetafoor uit de discussietekst aan te vullen met een vredesmetafoor. Dit betekent niet dat ik blind ben voor het geweld tussen de lijnen en in de tribunes. Het argument dat het geweld nog meevalt in vergelijking met een (verder) verleden mag deels terecht zijn, het ontslaat ons er niet van om *hic et nunc* de excessen te bestuderen en de gevaren in te dijen. Welke rol kunnen onderzoek en vorming hierbij spelen? Er is nood aan meer diepgaande studie die navorsers uit verschillende disciplines bij elkaar brengt. Die begint uiteraard met een helder conceptueel kader en met een duidelijke definitie van de problemen. Vandeborre en Velghe⁸ wijzen erop dat geweld nog al te vaak gehanteerd wordt als een containerbegrip. Ze stellen voor om het vraagstuk te ontleden in vier dimensies. Een eerste betreft het type geweld: gaat het over fysiek geweld, verbaal geweld, provocatie of vandalisme? Een tweede is het type sport: in korfbal heeft agressie een andere betekenis dan in basketbal, in hockey gelden andere gebruiken dan in ijshockey. In de derde dimensie dient duidelijk te worden wie de dader is van geweld: gaat het over een sporter, een supporter, of zelfs een scheidsrechter, een ouder of een ordehandhaver? Tenslotte dient ook uitgemaakt te worden wie of wat het slachtoffer is. Voor het duiden van de morele aspecten is er verder nood aan een geëigend sportethisch model. We geven het voorbeeld van een vierdelig analyseschema dat eerder bij een dopingstudie door Vangrunderbeek en mezelf⁹ gehanteerd werd. Het gaat uit van vier relatieassen die respect vragen voor respectievelijk het ik, de ander, het spel en het schouwspel. Met het voorlaatste bedoelen we *fair play* als constituerende kern van sport, met het laatste beogen we de gemediatiseerde kijksport als leverancier van rolmodellen.

De ethische verantwoordelijkheid van de verschillende actoren dient niet alleen het voorwerp te zijn van interdisciplinair onderzoek, het thema dient ook centraal te staan bij de vorming van studenten lichamelijke opvoeding en bewegingswetenschappen.

Aan de Faculteit voor Bewegings- en Revalidatiewetenschappen (FaBeR) werd een vakspecifieke denkoefening gehouden rond waardevorming bij studenten. Het is van belang dat toekomstige professionals zowel intra- als extracurriculair worden geconfronteerd met de brede ethische probleemstellingen binnen het vakgebied en dat ze een zelfstandige kijk en een ethische gevoeligheid ontwikkelen.

Het zal duidelijk zijn dat ethische keuzes steeds moeten worden gemaakt tegen de achtergrond van het tijdsklimaat en van de lokale context. Sportdisciplines en de perceptie ervan zijn in voortdurende ontwikkeling. Voetbal is vandaag, als typevoorbeeld van een fel nulsomspel, waarbij een winnaar altijd een verliezer impliceert, een gewaardeerd onderdeel van de lichamelijke opvoeding. Hoewel er voldoende aanvullingen nodig zijn van minder felle en van niet-nulsomspelvormen, is er op dit moment geen reden om dit te wijzigen. Excessen moeten vermeden worden, maar men mag het kind niet weggooien met het badwater. De sociale en morele kwaliteiten van het voetbalspel werden overigens in ons onderwijssysteem eerder laat ontdekt: tot het einde van de jaren zestig werd voetbal hardnekkig buiten het curriculum gehouden. Het argument was dat voetbal niet alleen het individualisme en de ijdelheid vergrootte, maar dat het ook veel te ruw was...

Bart Vanreusel*: De strijd om de gouden medaille in het ijshockey tijdens de Olympische Winterspelen in Vancouver 2010 ging tussen het Canadese en het Amerikaanse team. Het ijshockey is op zich al een uiterst viriele sport met een combattief imago, maar tijdens de weken voor de wedstrijd werd elk lid van het Amerikaanse team bovendien verbonden met een Amerikaans soldaat op missie in Afghanistan. Voor de wedstrijd hield een veteraan uit het Afghanistanconflict een peptalk met het team. De coach zag zijn taak als een opdracht in dienst van de natie, met militaire overgave. De *body checks*, agressieve fysieke confrontaties tijdens het ijshockeyspel, kregen de volle aandacht van de beeldmedia. Vandaar de vraag: is topsport oorlog?

Neen, topsport is geen oorlog. Dat wil ik meteen stellen en zo dadelijk met argumenten onderbouwen, of tenminste verdedigen. Bovendien wil ik aangeven wat topsport dan wel is, gezien de merkwaardige omvang van en aandacht voor incidenten in de topsport.

Toegegeven, het incidentrijke parcours van de topsport en de van oorlogsretoriek en -symboliek doordrongen berichtgeving over topsport voeden de neiging om de

* Bart VANREUSEL is gewoon hoogleraar aan het Departement Humane Kinesiologie van de Faculteit Bewegings- en Revalidatiewetenschappen van de K.U.Leuven.

E-mail: bart.vanreusel@faber.kuleuven.be.

‘topsport is oorlog’ stelling te beamen. Maar het is net deze soort retoriek en symboliek die ons erop wijst dat topsport is zoals oorlog, bedreven wordt als oorlog, gespeeld wordt als oorlog. Het is de ‘als’ die hier een wezenlijk verschil uitmaakt. Het gelijken op oorlog, het hanteren van oorlogsretoriek en -beelden, de klemtonen op fysieke confrontaties en uitingen van agressie worden allemaal met nadruk en methodisch toegepast in topsportconfrontaties. Maar tegelijk hebben deze oorlogsgelijkende confrontaties een opvallend geritualiseerd karakter. Het zijn prestigieuze imitaties van oorlog, vaak in dienst van nationalisme, van regionalisme of van louter mercantiele belangen. Dat net topsport een forum is voor oorlogsretoriek is geen toeval. De fysieke prestaties en confrontaties, het winnen of verliezen, slagen of falen, het al dan niet gespeelde lijden (denk aan de renner op de *col* of de getackelde voetballer), de collectieve euforie of de ontgoocheling bij topsportprestaties leiden tot bijzonder directe en emotionele uitingen die grote groepen van de bevolking raken. Dat hebben vooral snelle topsportmarketeers en beeldmakers goed begrepen.

De machtsgreep van de spektakelindustrie heeft het beeld van de topsport grondig veranderd. De topprestaties van een atleet of van een team, binnen de afgesproken spelregels van de sport, zitten gevangen in de hogere macht van de spelregels van de spektakelindustrie. Prestatie is ook *performance*. Het hanteren van oorlogsgelijkende emotie is geen nieuwe maar wel een handige marketingtruc van de spektakelindustrie om het beleven van topsport te blijven prikkelen. In die zin is het maken van de vergelijking tussen topsport en oorlog blijvend interessant voor wie garen spint bij dit discours: niet in de eerste plaats atleten en teams, maar vooral hun eigenaars, uitbaters, bonden, politieke systemen, media etc.

De oude uitspraak dat ‘voetbal oorlog is zonder wapens’, toegeschreven aan de voormalige voetbalcoach Rinus Michels, toont aan dat al veel vroeger de imagovorming van wedstrijdsport als een geritualiseerde vorm van oorlogsvoering in zwang was. Alleen worden de oorlogsreferenties nu door verborgen verleiders met meer allure en marketingvakkennis geproduceerd dan voordien.

Maar de discussie rond de vraag of topsport oorlog is, is hiermee niet van de baan. De kwestie verschuift van de imagomakende producent van topsport naar de consument, het publiek, de kijker, de supporter. De vraag luidt dan of wij als betrokken publiek in staat zijn om het onderscheid te blijven maken tussen de oorlogssymboliek die als imagovorming wordt toegedicht aan spektakelsport en de essentie van oorlog. Hierover verschillen de meningen. Volgens sommigen valt het wel mee met het maken van het onderscheid tussen ‘speelse’ oorlogsretoriek en de rauwe realiteit van oorlog. Kijkers en supporters, het publiek, maken dan deel uit van het geritualiseerde

oorlogsgeweld van de topsport. Topwedstrijden worden intens beleefd met duidelijke, bijna karikaturale wij-zijverhoudingen en een combattieve attitude bij deelnemers en publiek: een tot mondiale proporties uitgegroeit geritualiseerd spel, maar uiteindelijk een spel. De Haka-oorlogsdans van het Nieuw-Zeelandse rugbyteam, de vetes tussen Europese voetbalsteden, de stoere gevechtsuitrusting van de ijshockeyspelers en de fysieke confrontaties op het veld zijn voorbeelden van deze collectieve ritualisering van agressie in sportspektakels.

Andere stemmen klinken minder mild in het 'topsport is oorlog' debat. Zij stellen dat heel velen het onderscheid tussen speelse, geritualiseerde vormen van geweld en 'echt' geweld niet (kunnen) maken. De verbeelde en geritualiseerde agressie in topsportspektakels verglijdt naar echt geweld op en rond de sportvelden. Dit soort normvervaging draagt dan rechtstreeks bij tot geweldincidenten zowel in de sport (agressie door spelers) als aan de rand van de sport (supportersgeweld) en tot een negatieve uitvergroting van nationalistische uitingen tijdens collectieve sportevenementen van nationale teams. Topsport wordt dan gezien als prestigieus staatsbelang met de allure van een conflict. Recent stellen voetbalcommentatoren vast dat de collectieve sfeer in de tribunes en op de velden meer neigt naar wederzijdse haat dan naar sportieve rivaliteit.

Al zijn de meningen over het oorlogsstatuut van topsport verdeeld, toch kan niemand ontkennen dat topsport door vormen van geweld getekend wordt. Studies bij topsporters stellen een opvallende normalisering vast van fysieke verwonding. Opgelopen letsels door fysieke agressie worden als een deel van het spel, als 'risico behorend tot het vak' beschouwd in zowat alle sportdisciplines op topniveau (zie bijvoorbeeld Roderick e.a.¹⁰). Die normalisering van geweld en letsels bij sportprestaties is de rechtstreekse aanleiding tot het opwerpen van de vraag of topsport oorlog is. Hoewel geweld en agressie op geen enkele manier goedgepraat kunnen worden, ook niet in de sport, kunnen bij de kenmerken van geweld in de topsport toch kanteekeningen geplaatst worden.

Ten eerste is geweld in topsport zelden intentioneel. Topsporters bekampen elkaar om te winnen, niet om elkaar te verwonden. Geweld en agressie zijn meestal het ongelukkige resultaat van een niet-intentioneel fysiek contact of een emotionele reactie daarop. Het is opvallend hoe tolerant spelers en publiek zijn ten aanzien van niet-intentioneel geweld dat 'deel uitmaakt van' het spel (bijvoorbeeld *body checks* in ijshockey). Maar even opvallend is de verontwaardiging en afkeuring ten aanzien van geweld, agressie en verwonding wanneer er nog maar een vermoeden van intentionaliteit is.

De discussie omtrent de verwondende trap van voetballer Witsel op zijn tegenstrever Wasilewski in 2009 spitste zich toe op de vraag of de trap al dan niet intentioneel was. Een niet-intentionele trap, zelfs met desastreuze gevolgen voor de tegen-speler, wordt al snel genormaliseerd als een ‘normaal voetbalrisico’. Een intentionele trap wordt door spelers en publiek veroordeeld. Toegegeven, het verschil tussen intentioneel en niet-intentioneel wordt soms flinterdun en is vaak nauwelijks te beoordelen.

Ten tweede zijn in de wedstrijd sport goed uitgewerkte mechanismen voor zelfregulering ingebouwd. Spelregels, scheidsrechters en sancties zijn maatregelen om geweld in de wedstrijd sport te beheersen, zelfs uitgebreider dan in sommige andere aspecten van het alledaagse sociale verkeer. Sheard en Dunning¹¹ tonen aan hoe de wedstrijd sport, bekeken over een lange termijn, het voorwerp is van een *civilizing proces*, waarbij de sport geleidelijk wordt ingepast in de normen en waarden van de burgersamenleving. Het gewelddadige karakter van wedstrijd sport zou geleidelijk sociaal gepolijst worden door een proces van verburgerlijking. Een voorbeeld: naast het fysiek agressieve ijshockey maakt nu ook curling deel uit van de Olympische wintersportarena. Nette heren en dames schuiven bedaard en beheerst stenen over het ijs naar een doel terwijl ze rustig kuierend de verfijnde tactiek bespreken.

Dat al die pogingen tot zelfregulering van geweld niet in staat zijn om elk geweldincident te voorkomen, mag duidelijk zijn. Maar deze incidenten doen geen afbreuk aan het principe en de toepassing van zelfregulering in de wedstrijd sport. In de traditionele opvatting van wedstrijd sport is zelfs een morele code ingebouwd die alle vormen van geweld veroordeelt. *Fair play* is de wereldwijd gedeelde naam voor deze code. Deze *fair play*code van de wedstrijd sport staat lijnrecht tegenover de opvatting van topsport als een vorm van oorlog. Maar de culturele verschuiving van topsport in de richting van de normen en verwachtingen van de spektakelindustrie zet het *fair play*begrip onder druk. We kunnen stellen dat in de professionele topsport van vandaag de morele *fair play*code weggeblazen werd en vervangen door geformaliseerde spelregels. Maar op hun beurt staan spelregels onder druk om het spektakelgehalte van sportevenementen te verhogen.

Ten derde blijken er geen aanwijzingen te zijn voor een systematische toename van geweld in de topsport, zeker niet wanneer over een langere periode van enkele decennia wordt teruggeblikt. De *moral panic* die vaak, maar ook kortstondig, uitbreekt naar aanleiding van incidenten van geweld en agressie in de sport, is dus minstens voorbarig.

Wat wel toeneemt, is de gemediatiseerde focus op incidenten en de uitvergroting ervan. De samenvattingen op televisie tijdens de pauzes van de Olympische ijshockey-

finale, bijvoorbeeld, bestonden hoofdzakelijk uit een compilatie van de *body checks*, de meest agressieve lichaamscontacten tussen de spelers. Deze *body checks* maken wel deel uit van het geoorloofde ijshockeyspel, maar ook de vechtpartijen buiten de spelregels worden gretig en herhaaldelijk getoond.

Tegelijk neemt samen met de gemediatiseerde focus op geweldincidenten ook de publieke verontwaardiging en de collectieve afkeuring van geweld toe en worden de organiserende sportinstanties aangemaand om vormen van geweld te bannen vanuit morelepedagogische overwegingen. Zo hebben de overheidsgestuurde maatregelen tegen het hooliganisme in het voetbal de laatste jaren duidelijk vruchten afgeworpen.

Neemt de hang naar geweldscènes in de samenleving toe? En levert de topsport als deel van de spektakelindustrie die aan? Voor deze interpretatie valt veel te zeggen. Sportspektakels leveren vooral karikaturale en uitvergroete scènes van geweld, met directe, doorleefde lijfelijkheid, zwart-witsituaties met goeden en slechten en een klaar doel: winnen. Het clichématige geweld in de topsport, inclusief oorlogsreferenties, kan als opiniemakend geweld geduid worden. Het levert snel voer voor goed- of afkeuring, publieke verontwaardiging en een roep om sancties, en het laat toe om snel partij te kiezen. Is dit soort karikaturaal en opinieontlokkend geweld in de speelse wereld van de spektakelsport een afleider voor ‘echt’ maar meer impliciet geweld in tal van andere domeinen van de samenleving? Het is in vele opzichten comfortabeler om verontwaardigd te reageren op mediatiek geweld in de spektakelsport dan op meer impliciete vormen van bijvoorbeeld geweld in de industrie ten aanzien van werknemers of geweld in verre en complexe conflicten.

Ook al is topsport geen oorlog, toch duiken in de literatuur kritische geluiden op die vormen van agressie en geweld in de topsport op de korrel nemen. Frappant is de voorstelling van topsport als een wapenwedloop (zoals bij De Bosscher e.a.¹²), waarbij technieken, systemen en middelen op de spits gedreven worden in een onderlinge competitie – vaak door natiestaten – om elkaars prestatievermogen te overtreffen. Na ondermaatse prestaties van het Russische team op de Olympische Winterspelen van 2010 in Vancouver haastte de president van Rusland zich om maatregelen te nemen om de nationale prestaties in de toekomst te verbeteren en eiste hij het ontslag en de vervanging van de topsportbestuurders – hij zou niet aarzelen om als president persoonlijk op te treden.

Het debat over genetische manipulatie van atleten en prestaties verschuift geleidelijk van de futurologie naar de feitelijke actualiteit (zie bijvoorbeeld van Hilvoorde en Pasveer¹³). Technieken voor genetische verbetering in dienst van topsportprestaties

zullen de culturele positie van topsport grondig hertekenen. Tot nu toe is wedstrijd sport een sportieve confrontatie tussen individuen met een toevallige genetische dispositie. Wanneer de atleet in dat prestatiesysteem geselecteerd en verbeterd wordt door genetische manipulatie, zo stelt ondermeer Tamburrini,¹⁴ dan zal de commerciële spektakelsport herleid worden tot een soort rariteitenkabinet van extremismen in het menselijk prestatievermogen.

Topsport wordt verder wel eens vergeleken met een *catwalk* voor supermodellen en idolen, waarbij de idolatrie het prestatievermogen ten top drijft en waarbij de modellen elkaar van de *catwalk* proberen te duwen, al dan niet binnen afgesproken regels. De strijd wordt dan verlegd naar het podium van status en prestige.

In zijn werk *Homo Ludens*¹⁵ wees Huizinga op het spelelement als een basiskenmerk van cultuur. Hoewel hij nauwelijks wat over sport schreef, typeerde hij sport toen al als verworden spel. Blijkbaar ontwaarde Huizinga reeds niet-speelse aspecten in de sport, een cultuuruiting die meestal toch vooral als speels geduid wordt. Huizinga treft precies de zwakke plek in de discussie rond topsport.

Sport, ook topsport, speelt zich in essentie af in een autonome wereld van het spel, en die is verschillend van de alledaagse, niet-speelse werkelijkheid. Geweld in de sport wordt dus ook cultureel gebufferd in de autonome wereld van het spel. Ook het sportgeweld kon lang als deel van de autonome spelwereld begrepen worden.

Maar de topsport bedient zich nu in toenemende mate van de alledaagse werkelijkheid om zichzelf in stand te houden: biomedische spits technologie, kapitaal, rechtspraak, infrastructuur, industrie, ... Topsport is verschoven van de autonome wereld van het spel naar de harde realiteit van de alledaagse wereld. In het zog van deze verschuiving wordt topsportgeweld steeds minder als speels en steeds meer als reëel ervaren en verliest de uitspraak 'topsport is oorlog' geleidelijk zijn geritualiseerd spelkarakter.

Bart Pattyn: Dank u wel. Nu, het valt me wel op dat er tussen de definities die u van topsport geeft – wapenwedloop, rariteitenkabinet, *catwalk* van idolen – eigenlijk geen echt positieve definities zitten. Het is geen oorlog, dat is duidelijk, maar wat het voorstelt, is toch niet meteen heel fraai?

Bart Vanreusel: Ik heb inderdaad vier definities geselecteerd uit de literatuur die bijzonder kritisch zijn. Je kan uit de literatuur natuurlijk ook geïdealiseerde definities gaan kiezen, dus dit zijn niet de enige, maar ik heb vandaag bewust deze gekozen.

Hans van Crombrugge*: In mijn interventie zal ik spreken als pedagoog, maar ook als voetbalvader. Mijn professionele belangstelling voor sport houdt verband met mijn interesse voor opvoedingsondersteuning. In deze sector hoort men immers herhaaldelijk de klacht dat men de vaders heel moeilijk bereikt. Die zijn nochtans heel erg betrokken bij de sportbeoefening van hun kinderen en zijn via de sportclubs aanspreekbaar. Ons eigen onderzoek betrof dan ook de mogelijkheden van vorming van ouders in sportclubs.¹⁶

Laat me uitgaan van twee citaten uit de inleiding. Rinus Michels stelt: ‘in zijn werk moet de topvoetballer veel van zijn persoonlijkheid, van zijn mens-zijn thuis en in de kleedkamer achterlaten.’ Als dat waar was, dan zou ik een groot probleem hebben om te verantwoorden dat sport een belangrijke plaats heeft in de opvoeding van mijn kinderen. Dat probleem wordt nog groter als ook een tweede stelling uit de inleiding waar zou zijn: ‘Sport veronderstelt spelen en kan maar een spel blijven als het zich in de marge van het leven houdt.’ Als dat zo is, in welke zin zijn topsportscholen en een jeugdtopsportbeleid waarin sport juist centraal gesteld wordt in de opvoeding van kinderen wenselijk? Het uitgangspunt van mijn bijdrage is dat sport wel degelijk een ‘oefenveld voor menselijkheid’ kan zijn zoals Frans De Wachter dat heeft uitgedrukt. Vanzelfsprekend moeten dan wel een aantal voorwaarden vervuld worden, maar naar mijn mening zijn professionalisering en commercialisering niet noodzakelijk een kwaad. En zo kan sport wel degelijk een centrale plaats krijgen in een verantwoorde opvoeding. Om een in dit gezelschap wellicht aansprekende vergelijking te maken: dat er professionele ethici zijn, is niet noodzakelijk een slechte zaak voor de ethiek, zoals wellicht de waarheid ook gediend kan worden door professionele filosofen die goed in de markt liggen.

Mijn eerste punt. Over sport en spel is reeds een en ander gezegd. Ik denk dat spel iets ernstigs is, ik denk dat ook sport iets ernstigs is, maar als we ons afvragen wat de ‘juiste’ plaats van sport in opvoeding kan zijn, dan moeten we ons eerst en vooral afvragen wat de betekenis van spel in de ontwikkeling van kinderen is. Een antwoord waar de meeste pedagogen en ontwikkelingspsychologen zich in kunnen herkennen, is dat spel een van de motoren is in de ontwikkeling van kinderen en dat spel voor kinderen juist de motor van ontwikkeling is omdat het een heel ernstige zaak is. In spel kunnen kinderen zich uitleven, hierin kunnen ze zich verliezen, hier ontdekken ze talenten die ze tot echte vaardigheden kunnen cultiveren. Als opvoeder

* Hans VAN CROMBRUGGE doceert pedagogiek aan het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen van de Hogeschool-Universiteit Brussel en is voetbalouder.

E-mail: hans.vancrombrugge@hig.be.

heb je de taak om te zorgen dat voor het kind heel de opvoeding eigenlijk een spel blijft. Hiermee bedoel ik dat de activiteiten die we kinderen aanbieden om te groeien en te leren, bezigheden moeten zijn waarbij ze intrinsiek gemotiveerd (om die term te gebruiken) zijn en kunnen blijven. Dit wil zeggen dat we in opvoeding moeten zoeken naar een goede balans tussen uitdagingen en capaciteiten. Ofwel wordt opvoeding een heel vervelende zaak – als de opgaven onvoldoende uitdagend zijn, gegeven de capaciteiten van het kind – ofwel wordt opvoeding een heel angstige aangelegenheid – wanneer de opgaven met de gegeven vaardigheden niet te bemeesteren zijn. Als opvoeder moet je daar tussen blijven. In de literatuur spreekt men wel eens van ‘in de *flow* blijven’ of soms hoor je in sportmilieus ook spreken over ‘in de zone blijven’. Ontwikkelingspsychologisch is dat een bekend fenomeen. De balans vinden tussen capaciteiten en uitdagingen hangt echter af van de kenmerken van het kind. Waar de balans ligt, is verschillend van kind tot kind. Je hebt kinderen die omwille van hun capaciteiten en interesses veel meer uitdagingen nodig hebben dan anderen. Het is net als opvoeder dat je moet uitzoeken waar dat juiste evenwicht ligt. Er zijn kinderen die heel uitdrukkelijk uitmuntendheid, om nu maar deze term te nemen, nastreven in het spel. Dat betekent dat het spel, voor je het goed beseft, sport geworden is. En voordat je het weet, worden topsport en misschien zelfs een professionele carrière reële toekomstperspectieven voor het kind. Dat hoeft niet per se slecht te zijn. Ik meen dat we zelfs onze kinderen onrecht zouden aandoen, mochten we hen in die mogelijke ontwikkeling niet tegemoet komen. Het is niet omdat ik als ouder altijd gedroomd heb dat mijn kinderen piano zouden spelen, veel boeken zouden lezen en geniaal in wiskunde zouden zijn, en nooit gedacht heb aan een voetbalcarrière, dat ik dat als ouder zou mogen tegenwerken. Verwachtingen hebben is niet verkeerd, is zelfs noodzakelijk, maar opvoeding is juist het voortdurend bijstellen van die verwachtingen – en bereid zijn nieuwe verwachtingen te koesteren – op grond van de specifieke talenten en bijzonderheden die zich tonen in het zich ontwikkelende kind.

De vraag is dan wel: op welke wijze doe je dat op een (pedagogisch) verantwoorde wijze? Ik kan een aantal principes aangeven.¹⁷ Eerst moet je inderdaad zien dat er een goede balans is tussen de uitdagingen van de opvoeding en de capaciteiten van het kind. In die zin moeten we blijven zoeken naar hoe je bijvoorbeeld jeugdsport combineert met onderwijs. De topsportschool waar de leerling als topsporter centraal staat, is dan een model, maar er zijn ook andere mogelijkheden. Zo zit een van onze kinderen in een ander model, met name een waar heel veel trainingsfaciliteiten gegeven worden door de ‘gewone’ school (bijvoorbeeld voor dagtrainingen), maar waar

dat aangevuld wordt door extra lessen en studiebegeleiding binnen de school, gefinancierd door de sportclub. Voor die school is elke sporter gewoon een leerling en zoekt men juist naar die andere talenten, als het ware de sporttalenten buiten beschouwing latend. Ik heb ook kennis gemaakt met een buitenlandse sportclub waar er eigenlijk geen school meer is: de club neemt daar het onderwijs gewoon over en bereidt op dezelfde manier voor op centrale toetsen als thuisonderwijs dat zou doen. Een tweede principe is de voortdurende zorg dat de sport wel degelijk een spel blijft, in de zin van: iets wat kinderen doen omdat ze daarin willen uitblinken en waarbij het hen er niet alleen en zozeer om te doen is de beste te zijn, maar vooral om zelf beter te worden. Er is trouwens empirische evidentie dat jongeren dan en ook later het beste presteren als ze gefocust zijn op uit zichzelf het beste halen.¹⁸ Zoals er sportclubs en ouders zijn die tegen dit principe zondigen, zijn er ook heel wat goede praktijken, die helaas minder aandacht krijgen. Om maar een voorbeeld te noemen: de inspanningen die federaties leveren om trainers te bekwamen in *'positive coaching'*. Een derde principe daarbij, waar je als opvoeder goed op moet letten, is ervoor zorgen dat het toekomstperspectief opengehouden blijft voor het kind. Sport is een risicovolle zaak, een kwetsuur kan heel wat verwachtingen in één klap onhaalbaar maken. Interesses kunnen bovendien veranderen. Daarom is het heel belangrijk dat je er als opvoeder voor zorgt dat de jongere ook andere interesses kan cultiveren. Daartoe moet er vrije tijd blijven. Daarom moet er ruimte blijven voor onderwijs. Ik meen dat dit ook mogelijk is, zelfs wanneer sport heel centraal in het leven van die jongere komt te staan. Hoe houd je die toekomst open? Door zolang mogelijk uit te stellen dat men eenzijdig gefocust is op een professionele carrière in een welbepaalde discipline. Door te zorgen dat andere interesses aan bod blijven komen. Ik denk dat het ook heel belangrijk is dat het sportopvoedingsproject aangeboden wordt vanuit een optiek van dienstbaarheid aan de sport. Natuurlijk willen bepaalde kinderen zelf topsporter zijn, maar hun focus is vaak veel ruimer: ze zijn zo geboeid door de sport dat ze als het ware de sport zelf willen cultiveren. Ze doen letterlijk alles voor de sport. De toekomst openhouden voor hen betekent dan ook de mogelijkheid openhouden om, indien niet als topsporter, dan wel op een andere manier – bijvoorbeeld als coach, als scheidsrechter, als sportmanager e.d. – dienstbaar te zijn aan die sport.

Dit brengt me tot die tweede tekstpassage, waarin staat dat sport in de marge moet blijven en wel omdat sport heilig is. Ik denk dat voor de sportbeoefenaar sport inderdaad heilig is en heilig mag zijn; dat sport een bloedernstige zaak is en mag zijn. Zeker tijdens het spel, maar ook in de voorbereiding ervan, is sport een heilige en heel ernstige aangelegenheid. Maar – en dit is cruciaal – wel degelijk binnen de regels van het spel.

Met deze regels van het spel bedoel ik niet alleen de spelregels die men moet volgen om op een eerlijke wijze te winnen, maar ik denk ook aan de regels van de kunst. Als ik mijn zonen bezig hoor over ‘de voetbal’, valt het me op hoezeer ze zich kunnen ergeren aan een wedstrijd waarin bijvoorbeeld bepaalde spelers alles gedaan hebben om te winnen, maar eigenlijk niet de kunst van het voetbal beoefend hebben. Men is zelfs bereid – en zelfs topsporters zijn bereid of zouden dat toch moeten zijn – te verliezen, als toch maar aan de kunst van de sport recht gedaan wordt. Dit klinkt een beetje idealistisch. Ik kan alleen zeggen hoe ik versteld sta van het feit dat ik in sportkringen steeds ook weer mensen tegenkom voor wie het niet alleen en zozeer om zichzelf, de eigen club, het eigen winnen en gewin gaat, maar ook en vooral om de ‘eer en glorie’ van de sportdiscipline waaraan men zijn beste krachten wijdt. Woorden zoals *fair play* en *sportsmanship*, die in deze context vallen, staan trouwens voor heel belangrijke waarden. Ik wil dit beklemtonen, om aan te geven dat sport wel degelijk vormend kan zijn en dat zelfs topsport verbonden mag worden met vorming. Ik meen dat de opvoeding van (top)sporters bij uitstek ook een morele vorming is. Er is reeds gesproken over waardevorming binnen lichamelijk opvoeding. Ik meen dat opvoeding in en door sport ook een leren omgaan met emoties is en als zodanig een morele opvoeding in de zin van deugdevorming. Sport is inderdaad een heel interessant oefenveld in menselijkheid en kan als een normatieve praktijk beschouwd worden. Sport roept heel veel emoties op, zowel in als rond het spel. Daarom kunnen die emoties daar ook gecultiveerd worden, zowel bij de spelers, bij de entourage als bij de media. Dan denk ik aan emoties als ontgoocheling, trots, schaamte, misschien ook medelijden, ergernissen, noem maar op. Als ik dan toch iets mag zeggen over de Witselaffaire of de Wasilewskizaak, dan zou ik willen zeggen dat me vooral opgevallen is dat vele betrokkenen nauwelijks op een deugdzame wijze met hun emoties kunnen omgaan. Dat men tijdens een wedstrijd bij het zien van de vreselijke beenbreuk misselijk is, wraakgevoelens heeft, ‘gedegouteerd’ is van het gebeuren, of agressief wordt, lijkt me normaal. Maar als men veertien dagen lang in diezelfde sfeer van wraaklust en irrationaliteit over dat gebeuren blijft spreken en schrijven, en als men niet in staat is de verschillende aspecten van het gebeuren in perspectief te plaatsen, dan klopt er iets niet. Dan geeft dit aan dat mensen hun emoties niet meer onder controle kunnen houden. Ik meen trouwens dat heel wat agressie op en rond het veld, waar de media vooral op focussen, aangeeft dat spelers, ouders en trainers moeten leren omgaan met hun emoties.

Commercialisering houdt natuurlijk gevaren in, zoals ook professionalisering niet zonder risico’s is. Maar dat geldt voor elke menselijke activiteit die op zich wel degelijk in principe goed is. De kwestie is echter dat naar mijn aanvoelen die

commercialisering en die professionalisering zo'n grote en destructieve impact hebben omdat er te weinig weerstand komt vanuit de sport als normatieve praktijk. De Olympische Beweging wil en wou een tegenwicht zijn, maar leidt zelf onder de druk van de commercie. Een terugkeer naar amateurisme – het terugplaatsen van sport naar de marge – is echter niet de oplossing. Vanuit de sportkringen zelf moet de 'heiligheid' van de sport verder en luider gecultiveerd worden.

Wim Lagae*: Mijn eerste stelling: de term 'sport' is een vage term die te pas en te onpas misbruikt wordt. In de context van de *case*-WW hebben we het trouwens over de spektakelindustrie, een term die al gevallen is in de interventie van Bart van Reusel. Het thema van deze bijeenkomst is "Topsport is oorlog? Over ethiek in de sport", maar de termen sport en topsport worden constant door elkaar gebruikt. In mijn referentiekader onderscheid ik de termen topsport, *spectatorsport*, spektakelsport, topsport als atypische economische industriekaart, versus participatiesport, doesport, het spelelement, sport voor allen. Natuurlijk is er een doorsnede tussen beide groepen.

Stelling twee: topsport is inderdaad geen oorlog, maar het is de rechte weg naar conflicten. Ik zou er graag een drietal belichten. Er is een conflict rond economische belangen: net zoals in andere economische industrietakken gaat het om marktaandeel en tv-rechten. In wielersport bijvoorbeeld slagen mediagroepen erin om alle tv-rechten naar zich toe te trekken. De teams en renners ontvangen nul euro van die tv-rechten. Dat is een heel vreemde situatie. Ten tweede is er een oorlog om marketingrechten. De Anderlechtvoetballer die met *adidas* speelt, is *adidas* bij Anderlecht, maar bij de nationale ploeg is hij *Nike*. Maar is dat al in de taxi naar de luchthaven of is dat pas in de luchthavenhal, en is hij van kop tot teen *adidas*? Dat zijn vragen waar marketeers mee bezig zijn en deze conflictzone wordt steeds scherper en belangrijker. *Last but not least*, wie regeert er in topsportland? Thema's in de politiekinstitutionele oorlog zijn: wie bepaalt de kalender, wie bepaalt de licenties, wie bepaalt het dopingbeleid? Soms worden dopingzaken al eens op een verkeerd moment gelekt.

Voor mijn derde stelling ga ik naar het microniveau. Topsport is niet alleen hoger, sneller, sterker, maar ook extremer. Omwille van dat grensverleggende staat een individuele topsporter bloot aan diverse hoge- en lagedrukgebieden. Dat kunnen sociale drukgebieden zijn, massamedia-drukgebieden, psychologische drukgebieden.

* Wim LAGAE is deeltijds hoofddocent aan de Afdeling Sociale Kinesiologie en Sportmanagement van de Faculteit Bewegings- en Revalidatiewetenschappen van de K.U.Leuven en hoofddocent aan de Lessius Hogeschool. Zijn onderzoek is gericht op sportmarketing.

E-mail: wim.lagae@faber.kuleuven.be.

Het feit dat een sport intrinsiek heel gevaarlijk is, kan bijvoorbeeld ook enorm veel psychologische druk opleveren. Als we daarentegen over breedtesport en spelelement spreken, bijvoorbeeld drie over maal per week met het gezin dertig minuten gaan wandelen, dan spelen die drukgebieden niet.

Mijn vierde stelling: met de explosie van topsport wordt deelnemen steeds belangrijker en winnen steeds minder belangrijk. Wie wil er in Londen 2012 niet bij zijn als atleet? Wie wil er als voetballer in een A-kern altijd op de bank zitten of net niet op het wedstrijdblad staan? De concurrentie binnen bijvoorbeeld een continentaal wielerteam met dertien ongeveer gelijkwaardige renners, waarvan er slechts acht mogen worden opgesteld, is soms verschroeiend. Winnen wordt minder en minder belangrijk. Een voetbalvoorbeeld: eersteklasseclubs uit de lagere middenmoot hebben als belangrijkste sportieve doelstelling om niet te degraderen of om de eindronde te ontlopen. In dat geval ben je weer een jaar *safe* en blijven tv-rechten en sponsoringgelden binnenkomen. Ook in het wielrennen is winnen niet altijd het doel. Daar kijken makelaars ook naar de *cq-ranking* (het aantal punten dat wielrenners tijdens wedstrijden hebben verdiend). Voor veel wielrenners is winnen een uitzonderlijk gegeven, maar via ereplaatsen kan marktwaarde worden opgebouwd. In de Olympische context wil ik ook refereren aan het toegenomen belang van het Olympisch diploma. Top acht is top geworden, terwijl een podiumplaats als uitstekend geboekstaafd staat.

Een vijfde punt: er is meer nood aan regelgeving en ethiek in sportsponsoring. Hoe ver gaan we in het verkopen van *signage*? De kraagreclames, *inflatables* en virtuele reclame zijn al lang ingeburgerd, maar wat met bijvoorbeeld plakatoeages op de lichamen van topsporters? Over de vraag hoe ver we commercialisering moeten toelaten, zouden zich ook regulerings- en ethische commissies moeten buigen.

Mijn laatste stelling ligt opnieuw in het verlengde van de *WW-case*: meer dienstenmarketing kan de grimmige voetbalwereld redden, zoals Luc van Doorslaer enkele weken geleden in zijn opiniestuk in *De Standaard* beschreef. Dienstenmarketing zou de tien- à twintigduizend mensen die samenkomen op een avond entertainen vóór, tijdens en na het voetbal. Je moet zorgen voor een (gezins)vriendelijke sfeer.

Luc van Doorslaer*: Ik zit in een enigszins ongemakkelijke positie, zelfs dubbel ongemakkelijk. Eerst en vooral omdat er al zoveel sprekers geweest zijn en het

* LUC VAN DOORSLAER is als docent en onderzoeker verbonden aan de Lessius Hogeschool Antwerpen (Master Journalistiek) en de K.U.Leuven (Cetra, vertaalwetenschap) en is zelfstandig tv-journalist, vroeger voor de VRT-sportredactie.

E-mail: luc.vandoorslaer@lessius.eu.

meeste gezegd is. En ten tweede omdat ik in een academisch gezelschap meestal gewend ben over mijn onderzoek te spreken, terwijl ik hier vooral ga spreken vanuit mijn tweede bezigheid, mijn ‘hobbyjob’ als sportjournalist voor televisie. Ik doe dat al vijftien jaar. Zoals andere mensen drie keer per week gaan tennissen, zo ga ik drie keer per week commentaar geven bij een voetbalwedstrijd. En eigenlijk moet ik hier vandaag een beetje vanuit die praktijk, en niet zozeer vanuit mijn onderzoek, spreken. Tenminste, mijn ervaringen zullen de aanleiding vormen. Ik beweer niet dat het representatieve ervaringen zijn, maar ze hebben wel een illustratieve waarde, denk ik. In tweede instantie, en dit sluit dan wel voor een stukje aan bij mijn onderzoek in de *journalism studies*, zou ik toch ook willen verwijzen naar de rol van de media die al uitvoerig aan bod is gekomen en naar de heel expliciete invloed van de journalisten. Ik ben vier jaar geleden weggegaan op de VRT om puur inhoudelijke redenen: de VRT had op dat moment de rechten op het Belgische voetbal weer verworven en was de *Champions League*-rechten kwijt. Ik ben vooral geïnteresseerd in internationaal en buitenlands voetbal, dus dat was voor mij de reden om daar weg te gaan. Ik heb sindsdien, dat moet ik toegeven, relatief weinig Belgische wedstrijden gezien, gewoon omdat ik hoofdzakelijk met andere landen bezig was en daar ook vertoefde. Er is overigens ook een vraag te stellen in verband met ethiek in de media, vind ik. Ik ben namelijk gevraagd om een stuk voor de opiniepagina te schrijven, zonder dat ik zelf een opiniestuk ingestuurd had, wat ik toch wel merkwaardig vind. In dat opiniestuk heb ik aangegeven dat ik toch heel andere ervaringen heb in een aantal andere landen, vergeleken met het Belgische voetbal dat ik in mijn VRT-periode toch vele jaren lang gevolgd heb. Ik kom beroepshalve, ‘bijberoepshalve’, vooral in Duitsland, in Italië en Engeland. Als ik kijk naar Groot-Brittannië, dan zie ik daar een totaal andere sfeer. We kennen allemaal de geschiedenis van het hooliganisme in het Engelse voetbal, maar ik merk daar helemaal niets meer van. Er bestaat natuurlijk een heel groot verschil binnen het Engelse voetbal. Je hebt de voetbaltempels van Manchester United en Arsenal, die een heel verheven indruk geven. Maar zelfs als je naar die kleinere ploegen kijkt, waar nog die typisch travailistische, negentiende-eeuwse sfeer hangt, merk je niets van hooliganisme. Ik was vorig jaar in Blackburn – dat ligt nog echt in zo’n arbeiderswijk, nog noordelijker dan Liverpool of Manchester. Die hele sfeer daar doet een beetje ouderwets aan, maar tegelijkertijd is er geen enkele vorm van agressie te bespeuren en is iedereen daar doordrongen van een soort sociale rol van het voetbal – die indruk kreeg ik toch – ondanks het feit dat daar immense of veel grotere sociale verschillen zijn dan wij gewend zijn. Laten we ook even kijken naar Duitsland, het land met veruit de

meeste toeschouwers van Europa, de grootste stadions, nieuw en vernieuwd sinds het WK natuurlijk. Alle clichés gelden daar: dikbuikige supporters die veel bier drinken en worst eten enzovoort, maar toch heerst daar een zeer aangename sfeer en merk je geen enkele vorm van agressie rond dat stadion, dat valt mij op. Ik heb in dat opiniestuk ook geschreven dat het enige land waar ik wel nog heel vaak het gevoel heb van die jaren-tachtigsfeer, Italië is. Hoe zuidelijker je gaat, hoe agressiever het vaak wordt. Ik was vorig jaar in Palermo, in Napels, in dat oude stadion dat vernieuwd is voor het WK in 1990 maar intussen een oud stadion geworden is. Waar inderdaad die grimmigheid heel erg hangt, dat zwarte leer, waar iedereen elkaar bekijkt, waar je echt soms bang bent. Waar Italiaanse vrienden me nadien belden en vroegen: ‘Ben je heelhuids thuis geraakt?’. Dergelijke situaties ben ik in Engeland en Duitsland nooit tegengekomen, maar in Italië wel heel vaak. En in België, tenzij het in de laatste vier jaar gewijzigd is, wat me zou verbazen, associeer ik een topwedstrijd toch vooral met die ouderwetse vervuilende gepantserde Rijkswachtkarretjes, met die confrontatiesfeer overal. Bij topwedstrijden is dat ‘clandenken’ zo bepalend dat de nationale verschillen dus echt opvallen. Ik moet zeker verwijzen naar de onvolprezen Raf Willems die daar interessante dingen over geschreven heeft. Er is al verwezen naar het ‘voetbal is oorlog’ van Rinus Michels uit de jaren zeventig. Raf Willems¹⁹ wijst erop dat dat een concept is dat eigenlijk veel ouder is en dat teruggaat – hij geeft er een aantal politieke associaties aan – tot het Italië van de jaren dertig, de extreemrechtse, fascistische omgeving waar die principes werden samengebracht. Dus misschien is het geen toeval dat in een land als Italië, waar het fascisme ook op een heel andere manier verwerkt is dan bijvoorbeeld in Duitsland, daar nog altijd zoiets van overblijft. Tegenover die extreme Wasilewski-pool krijg je dan die sociale, verbindende, humaniserende functie van voetbal, zoals in sociale projecten. Daar is Engeland zeker een typevoorbeeld van. Daar wordt voetbal als een ruim maatschappelijk fenomeen beschouwd, waar rond stadions en voetbalclubs heel veel sociale projecten ontwikkeld worden voor kansarmen, voor jongeren enzovoort. Vorig jaar hebben twee studenten van mij daarover een vergelijkende studie uitgevoerd van een aantal Belgische clubs en een aantal Engelse clubs, en die verschillen zijn immens. Ik stel vaak de vraag waarom die sociale dimensie van topsport, en van voetbal in het bijzonder, in België nauwelijks van de grond komt. Uit die studie bleek ten eerste dat er bij de clubs relatief weinig aandacht voor bestaat, maar ook dat er in de Belgische media heel weinig aandacht besteed wordt aan die sociale functie. Er zijn een aantal initiatieven geweest toen Els van Weert staatssecretaris was, maar dat is heel weinig aan bod gekomen in de pers.

Dan kom ik bij dat tweede punt, waar ik me wel een beetje in thuis voel en dat natuurlijk ook wel voor een stuk gebaseerd is op ervaring. Ik stel de laatste tien, vijftien jaar een heel sterke emotionalisering van de journalistiek vast, zeker van de sportjournalistiek. Ik ben zelf voor een stuk opgeleid door Ivan Sonck. Zijn voetbalcommentaar was een voorbeeld van kritische distantie. Daar tegenover staat de school van Michel Wuyts in het wielrennen of Filip Joos in het voetbal, waar je stem moet overslaan bij elke halve kans. Je kunt je daar vragen bij stellen, maar ik stel vast dat dat de school is die op het moment de overhand heeft en dat is waar mijn eigen studenten journalistiek naar opkijken en naar streven. Ik heb zelf vragen bij die emojournalistiek. De voetbalsetting is natuurlijk een ideale setting voor een soort van zwart-witcategorisering, die polarisatie waar we het over hadden, de twee clans, die twee ploegen, wat je veel minder hebt in een aantal individuele sporten. Je zou het kunnen vergelijken met andere vormen van journalistiek, bijvoorbeeld de manier waarop aan politieke journalistiek of berichtgeving gedaan wordt. Het communautaire thema is een mooi voorbeeld: je bent of voor België, of voor Vlaanderen – er is geen plaats voor nuance. Dit soort tweedeling en polarisatie is veel sterker aanwezig in de journalistiek, denk ik, ook in de sportjournalistiek, dan vroeger. Ik verwacht dit soort van berichtgeving, voor een stuk economisch gefundeerd, in populaire kranten zoals *Het Laatste Nieuws*. Ik vind het jammer dat de zogenaamde – soms zelfverklaarde – kwaliteitspers daar ook voor een groot stuk in meegaat. Ik mocht dit niet zeggen tijdens de twaalf jaar die ik voor de VRT werkte, maar ik vind het wel jammer, wanneer je een unieke situatie als openbare omroep hebt. Ik merk dat de ex-collega's daar op dezelfde commerciële, kijkcijfergestuurde manier over berichtgeving denken als de commerciële media. Als het dan toch gaat over spektakeljournalistiek, dan vraag ik me af of we met name van openbare omroepen niet veel meer zouden kunnen verwachten. Het denken is te sterk gebaseerd op 'welke rechten hebben we': als we rechten hebben voor de *Champions League* dan geven we dat een immense *exposure*, als we rechten hebben voor Belgisch voetbal, dan is dat plots weer belangrijk. Waardoor het soort van kritische journalistiek dat ik verwacht, veel te weinig aan bod komt. Er zijn een aantal uitzonderingen in de pers, ik ben blij dat er hier zo een aanwezig is, maar ik vrees dat dit uitzonderingen zijn die de regel bevestigen.

Tot slot wil ik nog zeggen dat ik vaststel dat journalisten een immense invloed hebben op de denkcategorieën van 'Jan met de pet' om het zo te noemen. Ik merk aan zogenaamd kritische studenten en hoger opgeleide mensen dat zij heel snel standpunten en vooral datgene dat gethematiseerd wordt overnemen in hun discours. Eigenlijk hebben journalisten een immense invloed en daarvan kunnen zij ook een

stukje misbruik maken. Dus eigenlijk zou ik een soort ouderwets pleidooi willen houden voor meer opvoedende media en opvoedende televisie, want dat is volgens mij de meerwaarde van de openbare omroep, zolang we die nog hebben. Die discussie is eigenlijk volop aan de gang.

Bart Pattyn: Dank u wel voor uw interventie. Ondanks de grote verscheidenheid in achtergrond van de inleiders, zijn er toch opvallend veel overeenkomsten. Ik denk bijvoorbeeld aan de tegenstelling tussen een *ingroup* en *outgroup*, het spektakelkarakter, het commerciële product in de media. Ik geef nu het woord aan de andere aanwezigen.

Herman Lodewyckx: Ik heb een vraag naar aanleiding van Bart Vanreusels opmerking over de aandacht voor sport in de media en de verschuivingen van aandacht: waarom wordt er meer op sport gefocust, terwijl andere thema's ondergesneeuwd raken? Is dat ook niet een soort golfbeweging die opkomt en gaat?

Wim Lagae: Binnen de massamedia van vandaag en binnen de vierentwintiguurseconomie is er snoeiharde concurrentie. De jacht op *quotes*, op primeurs, staat heel centraal, ook omwille van commerciële inkomsten. Uw vraag is eigenlijk waarom de veldrit van Hamme-Zogge volgende week zondag belangrijker is dan een geopolitiek conflict in Centraal- en Oost-Europa of een overstroming in Pakistan. Als illustratie van die *overshooting*: vorig weekend in Sportweekend waren Sven Nys en Niels Albert tijdens *prime time* achttien minuten aan het toelichten dat er geen nieuw nieuws was.

Bart Pattyn: Gaan die twee hand in hand? U gaf aan dat het probleem ook emojournalistiek is en ik weet niet of ik u daar helemaal in kan volgen. Het probleem dat u aankaart, lijkt mij veel relevanter te zijn als het gaat over de *WW-case*. Ik weet niet of iemand zich herinnert dat op datzelfde ogenblik het bericht over tot welk groot percentage het begrotingstekort waarschijnlijk zal oplopen in een kwaliteitskrant zoals *De Standaard* kort op de derde pagina stond, maar de *WW-case* herinnert iedereen zich. Gaan die twee problemen met elkaar samen? Dat lijkt mij niet het geval.

Luc van Doorslaer: Ik denk dat ze wel voor een stuk samengaan. Ik herinner mij een verhaal van Peter Vandermeersch – als we het nu toch over marketeers hebben – die vertelde over een lezersonderzoek van *De Standaard*. Een van de drie belangrijkste uitkomsten van het onderzoek was dat de lezers van *De Standaard* veel meer sport wilden, wat hij dan ook heeft ingevoerd een aantal jaren geleden. Het is intussen weer

wat minder geworden, maar toen was het heel opvallend. Dat heeft te maken met een heel historisch-sociologische achtergrond van hogere en lagere vormen van nieuws, een onderscheid dat voor een stuk verdwenen is. Ik denk dat sport wel aanvaard wordt als zijnde gelijkaardig aan andere nieuwsinhouden. Het is niet omdat je een intellectualistische krant leest, dat je geen sport wil lezen. Die tijden zijn voorbij. Als het gaat over televisie, dan heeft het denk ik heel vaak ook te maken met de maximalisatie van rechten, het bezetten van het veld. Als je het voorbeeld geeft van het wielrennen: ik heb een periode meegemaakt, in 1994 of zo, waarin de VRT de rechten op het Belgisch voetbal verloor aan VTM. Marc Stassijns, die toen hoofdredacteur was, reageerde meteen met: ‘welnu, dan moeten wij de wielmarkt bezetten’. Dus elke koers rond een kerktoeren waar vroeger nooit iemand naar keek, werd toen op televisie gebracht, om er toch maar voor te zorgen dat de concurrentie geen enkele wielervedstrijd meer kon uitzenden. Dat soort elementen speelt mee. In die zin komen ze wel samen, volgens mij.

Dirk Lips: Ik zou eerst al mijn collega's willen bedanken: ik heb op deze korte tijd zeer veel geleerd. Maar ik heb toch een paar vragen. Ik vraag me af of er geen ethische kanttekeningen te plaatsen zijn bij de tijd die veel supporters steken in het passief kijken naar sport, wanneer er zoveel manieren zijn om onze tijd te besteden aan een betere wereld. Daarnaast heb ik ook een vraag over de manier waarop men in de jeugdvoetbal met kinderen en jonge mensen omgaat. De praktijk waarbij men kinderen omwille van hun prestaties ‘koopt’ en ‘verkoopt’, lijkt me verschrikkelijk.

Hans van Crombrugge: Ik heb proberen aan te geven dat ik meen dat sport en ook topsport wel degelijk goed kan zijn, maar wel indien een aantal voorwaarden vervuld zijn. Ik zie ook dat er misbruik gemaakt wordt van ouders door allerlei clubs die gebruik maken van de kwetsbaarheid van ouders en kinderen, zoals u aangeeft. Maar ik meen dat je sport ook niet moet diaboliseren. Ik denk dat sport wel degelijk een mogelijkheid is voor waardenvorming en morele vorming, zoals ook andere zaken mogelijkheden bieden voor vorming.

Commercialisering en sport hoeven elkaar niet uit te sluiten. Ik denk dat de twee perfect kunnen samengaan en dat kinderen, en wij allemaal, op bepaalde momenten een plek moeten hebben waarvan we weten ‘dit is niet de echte wereld’. We kunnen er even uit stappen. Ofwel volg je dat in een krant, ofwel beleef je het op een veld, of wat dan ook. Ik denk dat we er heel hard aan moeten werken om die speelse ‘naast

de echte wereld' realiteit te behouden. Hoe we dat moeten doen? Ik weet het ook niet. Maar het is ook een beetje een antwoord op uw vraag. Na alle 'echte' pagina's in de krant heb je daar ineens die sportpagina waarvan je weet: 'tja, het is maar een spelletje'. Die staat heel dicht bij het stripverhaal. We beseffen heel goed dat het eventjes niet de echte wereld is.

Roger Vanmeerbeek*: Ik wil het hebben over de journalisten: Ik zit al vijftig jaar in de sport en heb heel veel sportieve contacten gehad met journalisten, maar stel nu vast dat de oudere generatie aan het verdwijnen is en dat men ze vervangt door jonge, zeer agressieve schrijvers. De kranten stimuleren hen om agressieve titels te gebruiken, om paparazzi te worden, om verhalen op te vissen die komen vanuit de zijlijn van de sport maar die interessant zijn voor de lezers. Dus de sportverslaggeving en de sportcommentaar hebben geen diepgang meer. Dat is een gevaar, want de agressie die de titels uitdrukken gaat over naar het publiek. Ik denk dat daar een serieus gevaar in zit en dat het geïnstitutionaliseerd is in sommige kranten. Ik weet niet of u het eens bent met die observatie?

Luc van Doorslaer: Ik ben het daar mee eens.

Roger Vanmeerbeek: Ik ben een tweetalige Brusselaar en ik heb altijd het geluk gehad om elke dag minstens een Nederlandstalige en een Franstalige krant te lezen en alle radio- en televisieberichten te volgen van twee kanten. Ik stel vast dat het verschil tussen de twee perspectieven enorm is. De verslaggeving is veelal communautair getint, zodat men een probleem creëert. Men zet de supporters in feite tegen elkaar op. En u weet dat voor veel mensen geldt dat wat in de krant staat dus wel waar zal zijn.

Bart Pattyn: U bedoelt dat het communautair gekleurd is? Dus u heeft het niet over het feit dat men de verslaggeving in Wallonië op een andere manier doet dan in Vlaanderen?

Roger Vanmeerbeek: Men doet het ook op een andere manier.

Bart Pattyn: En is dat dezelfde tendens? Ook polarisering?

* Roger Vanmeerbeek is verschillende keren delegatieleider geweest van een Belgische Olympische delegatie en momenteel doctorandus aan de Faculteit Bewegings- en Revalidatiewetenschappen van de K.U.Leuven.

Roger Vanmeerbeek: Inderdaad, er wordt iets uit gepikt en in de titel gezet, op de eerste pagina.

Luc van Doorslaer: Je merkt dat heel goed bij alles wat met de nationale voetbalploeg te maken heeft, de Rode Duivels. Daar bestaat onderzoek over, waaruit bleek dat er vooral in de Vlaamse pers heel kritisch geschreven werd over Robert Waseige en vooral in de Franstalige pers zeer kritisch over Vandereycken, enzovoort.

Yves Vanden Auweele: Als sportpsycholoog heb ik commentaar bij verschillende sprekers, doch zal me beperken tot drie opmerkingen. Ten eerste erger ik me wat aan de verwijzing naar het feit dat men vroeger even agressief was. Ik vrees dat de boodschap die dit uitdraagt, is dat we ons geen zorgen hoeven te maken. Agressie in de sport is van alle tijden. Wel vind ik het een vooruitgang dat we door veranderende omstandigheden korter op de feiten kunnen zitten en sneller en efficiënter optreden.

Een tweede element: er werd terecht op gewezen dat de context waarin de agressieve act wordt gesteld ook belangrijk is, niet alleen het feit van de agressieve act van de atleet op zich. De atleet wordt teveel geculpabiliseerd, enkel de atleet wordt gesanctioneerd en gebroodroofd. Ik vind dat men niet ver genoeg gaat in het betrekken van de begeleidingscontext van de atleet. De atleet heeft uiteraard gedaan wat hij gedaan heeft en moet daarvoor verantwoordelijk gesteld worden, maar de omstandigheden, de sfeer, de druk van de begeleiders, de supporters etc. worden te weinig in rekening gebracht: buiten de atleet wordt niemand geresponsabiliseerd.

Ten derde wordt met recht gewezen op de positieve effecten van de sport, daar sta ik tweehonderd procent achter. Reden tot bekommernis is echter de discrepantie tussen de waarden die we proberen door te geven via de jeugdsport en de waarden die schering en inslag zijn in volwassenensport en bij de eliteatleten die de voorbeelden zijn voor onze jeugd. Het is mij niet duidelijk hoe we hiermee moeten omgaan.

Jef Peeters: Ik heb een fundamentele bedenking: ik denk dat je die zaken niet los kunt zien van de rest van de samenleving en dat deze fenomenen te maken hebben met een grondstroom in de samenleving. Er werd al verwezen naar de samenhang tussen liberalisering en wat er in de massamedia gebeurt. Ik denk dat wat in de topsport gebeurt ook met die neoliberalisering te maken heeft. Wanneer concurrentie als grondprincipe van de samenleving naar voren geschoven wordt, dan krijgt dat ook zijn vertaling in de sport.

Daarnaast heb ik een vraag in verband met dat voorbeeld uit Engeland, waar het hooliganisme verdwijnt en sport sterk verbonden is met sociale projecten. Net in Engeland is die sterke neoliberale stroming onder Thatcher begonnen. Zouden die veranderingen rond de sportterreinen er een uiting van kunnen zijn dat er daar een nieuwe grondstroom in de samenleving ontstaat?

Luc van Doorslaer: Die grote sociale verschillen zijn duidelijk aanwezig. Het feit dat die sociale functie van sport zo sterk leeft in Groot-Brittannië, daar lijkt soms ook een groot paternalistisch effect in schuil te gaan. Ik weet dat niet zeker, maar die indruk heb ik soms wel eens, als ik die voetballers zie omgaan met die kansarmen en zo. Dan heb ik de indruk dat er wordt ingespeeld op die sociale verschillen.

Deelnemer: Ik denk ook dat dat een marketingstrategie is. Om nu heel scherp te zijn: Anderlecht heeft een aantal sociale projecten en krijgt daar ook subsidies voor. Dat is een heel mooie zaak, maar eigenlijk is het een marketingstrategie. Terwijl je op de website de opsplitsing terugvindt tussen Anderlecht-Neerpede en Anderlecht-Heizel, de nationale jeugdopleiding en de provinciale jeugdopleiding – dat is pure apartheid. Dus in plaats van dat geld te besteden aan sociale projecten zou men al heel veel kunnen doen aan sociale cohesie door die twee jeugdwerkingen bij elkaar te zetten. Er wordt nu een enorme spanning en competitie gecreëerd tussen die twee, maar dat valt niet op.

Wim Lagae: Hier is ook een economische verklaring voor. Het Belgisch voetbal-tv-contract bedraagt bijvoorbeeld 44 miljoen euro, terwijl het *Premier League* contract rond de 1,4 miljard euro ligt, waardoor er ook meer middelen zijn voor *corporate governance*.

Tim Smits: Ik wil als sociaalpsycholoog even stilstaan bij de toeschouwer zelf, dus zonder te kijken naar de media en de journalisten die hier het laatste half uur weer veel schuld gekregen hebben. Ik wil even iets zeggen over hoe mensen heel spontaan automatisch reageren, bijvoorbeeld vorige week woensdag in de veldsport, bij Niels Albert versus Sven Nys. Als mensen iets zien gebeuren, is de spontane neiging om de schuld daarvan toe te schrijven aan de persoon die dat dan gedaan heeft, namelijk ‘die is zo’. Witsel is agressief en Niels Albert is een eikel die Sven Nys de pas heeft afgesneden. Het vraagt heel veel energie om daar tegenin te gaan, om te begrijpen dat eventueel situationele elementen ervoor gezorgd hebben dat het zo gebeurd is.

In die zin sluit ik mij aan bij wat Jan Tolleneer zegt: kennis van het spel is heel belangrijk om te begrijpen wat er gebeurd is. Heel treffend was vorige week in dat akkefietje tussen Niels Albert en Sven Nys het verschil tussen hoe de journalisten en het publiek reageerden en hoe Sven Nys reageerde. Een korte situatieschets: een of andere heuvel in een veldcross die heel moeilijk te berijden is. Je moet een bepaald parcours volgen: eerst rechts en dan naar links afbuigen. Sven Nys wil in tweede positie ook naar boven rijden, vlak achter Niels Albert. Hij wil hem nog voorbij rijden langs links, maar wordt dan de weg afgesneden door Niels Albert. De spontane reactie van alle toeschouwers is 'boe'. Niels Albert wordt de rest van de cross uitgejouwd door het publiek, omdat de toeschouwers dachten dat hij schuldenaar was, agressieveling, slechte verliezer, wat dan ook. De spontane reactie van de journalist tijdens de tv-uitzending was net hetzelfde: 'dat is toch niet echt zuiver op de graat, wat hij daar gedaan heeft'. De allereerste reactie van Sven Nys bij het interview vlak na de finish: 'nee, er is niks mis gegaan, je moet daar zo rijden: het parcours is daar zo'. Dus het probleem van spektakelsport is, volgens mij, dat er teveel mensen komen kijken die zelf nog nooit op een crossfiets hebben gezeten. Eerlijk gezegd denk ik dat heel weinig mensen al ooit op een crossfiets hebben gezeten en zo'n parcours hebben gereden. Ze weten veel van de sport, wie Sven Nys is en Niels Albert, maar ze weten niet hoe uitdagend zo'n parcours is, dus ze vinden het heel moeilijk om te begrijpen hoe de sport in elkaar zit als je echt op de fiets zit. Vandaar dat de reactie van de journalisten en de toeschouwers is om de schuld te leggen bij de persoon die het gedaan heeft en niet te kijken naar de situatie. Ik denk dat we in die zin wel wat mededogen moeten hebben voor journalisten. Blijkbaar begreep zelfs de journalist die alle veldritten verslaat niet dat het geen kwade opzet was van Niels Albert.

Guido Pitzi: De hele voormiddag heb ik hier eigenlijk voorbeelden gehoord van ploegsporten en ik vroeg mij af of de verschillende sprekers hun definitie van topsport kunnen vasthouden als het gaat over tennis of motorsport. Of hun conclusies over agressie, haat of hoe je het ook noemen wil, ook blijven gelden in dat soort sporten.

Hans Van Crombrugge: Uit onderzoek naar de morele ontwikkeling van jeugdsporters komt voetbal naar voor als een van de minst moreel vormende milieus.²⁰ Dat heeft allerlei redenen, ik denk niet dat dit met die sporttak als zodanig te maken heeft maar dat dit veel met context te maken heeft. Ook met hoe de sport beoordeeld wordt: over chrono kun je niet zagen en zeuren, die tijd staat daar, maar over buitenspelval kun je bezig blijven. Al die ouders zitten te kijken naar één speler, de rest

is horizon. Dat betekent dat je minstens tweeëntwintig man rond een veld hebt staan die allemaal iets anders gezien hebben.

Andreas De Block: Boksen en een aantal vechtsporten worden vaak naar voren geschoven als sporten die deugden zouden vormen, meer dan andere sporten, omdat de agressie daarin wordt geritualiseerd. Maar Larry Holmes, de bekende bokser uit de jaren zeventig, zei dat elke goede bokser zodra hij de ring betreedt al het goede in zich achterlaat en ervoor zorgt dat hij volledig transformeert.²¹ Hij vergelijkt die metamorfose van elke goede bokser met de metamorfose van Dr. Jekyll en Mr. Hyde. Dus het is zeker niet zo dat dit alleen maar geldt voor ploegsporten, je kan tal van voorbeelden aangeven. Natuurlijk betekent dat niet dat het daarom minder moreel te veroordelen is, dat is helemaal niet de implicatie. Een implicatie is wel dat je niet te snel mag redeneren in termen van ‘dit is een probleem bij ploegsporten’ of ‘het is een recent fenomeen’.

Dirk Godecharle: Ik zou mij willen aansluiten bij deze vraag. Wat ik me al mijn hele leven afvraag: zijn er sporten die, inherent aan die sport, eerder dan andere sporten agressie uitlokken, ook bij toeschouwers? Misschien is het verschil ploegsport/individuele sport relevant, maar misschien zijn er ook andere elementen. Als men praat over agressie in topsport, dan heb ik het gevoel dat het altijd over voetbal gaat, of toch in negentig procent van de gevallen. Ik zie zelf toch ook bij voetbal een agressie, ook bij toeschouwers, die ik niet in die mate zie bij volleybal, om maar een voorbeeld te geven. Volleybal is natuurlijk geen contactsport. Maar zijn er sporten die inherent mensen agressief maken, eerder dan andere?

Luc van Doorslaer: Er zijn zeker andere criteria die meespelen. Het mooiste voorbeeld is rugby, wat hier niet echt een traditie is. Voor een leek is dat natuurlijk de agressieve sport, maar dat schijnt het helemaal niet te zijn. De ethiek is zeer belangrijk in het rugby, laat ik mij vertellen – ik heb het zelf nooit gespeeld.

Deelnemer: Je zou een indeling kunnen maken van zeer niet-fysieke tot zeer fysieke vormen van sport en dan denken dat daar een rechtlijnig verband tussen is, maar dat is niet zo. Ik denk dat de context ongelooflijk belangrijk is. Rugby is misschien een van de meest fysieke vormen van sport, maar ook meteen een van de sporten waar *fair play* zeer sterk speelt. Hetzelfde geldt voor de oosterse martiale sporten: zeer veel fysiek contact, maar tegelijkertijd een zeer strakke codering.

Jelle Zeedijk: Een kleine toevoeging aan de zaken die reeds over Huizinga gezegd zijn. Een spel moet inderdaad ernstig gespeeld worden, en daar hoort ook het ernstig nemen van het winnen bij; de echte spelbederver is niet de valsspeler, maar degene die niet speelt om te winnen. Cultuur in het algemeen, waar het Huizinga eigenlijk om te doen is, heeft ook een spelkarakter, en is zelfs niet zonder wedstrijd te denken, zoals hij in *In de schaduwen van morgen* stelt. In dat boek wordt het evenwicht tussen het geestelijke en het stoffelijke als een van de belangrijke voorwaarden voor een volwassen cultuur genoemd. Cultuur raakt uit balans wanneer dat evenwicht niet meer als volwassen ideaal gezien wordt, maar men zich verliest in jongensachtige neigingen en fascinaties voor een bepaald deel van de cultuur. ‘Puerilisme’ noemt Huizinga dit, en hij ziet het midden jaren dertig op allerlei gebied in de maatschappij terug. De sport, die op zich een positieve bijdrage aan de cultuur kan leveren, ook internationaal, verwordt op het moment dat ze teveel tijd en organisatie van de sporter en de samenleving opeist. Het woord ‘topsport’ zou Huizinga waarschijnlijk al doen gruwelen, evenals ‘topsportschool’, hoewel in dat laatste het evenwicht gesuggereerd wordt waar elke cultuur naar zou moeten streven.

Chris Gastmans: Een constante die ik toch meen te ontwaren in de interventies en de discussie, is de spanning tussen aan de ene kant de sportintrinsieke motieven van het spel en aan de andere kant de extrinsieke motieven. Met de aan de sport intrinsieke motieven lijkt niet zo veel fout te kunnen gaan. Dus als mensen zich extreem inzetten om te winnen of obstakels te overwinnen en dergelijke meer, dan kan je daar niet ver genoeg in gaan, dat is intrinsiek aan de sport. Problematischer zijn de aan de sport extrinsieke motieven van het spel, die soms als context naar voren worden gehaald. Ik denk bijvoorbeeld aan de economische factor, of de media-aandacht en dergelijke meer. Wanneer die excentrieke zaken de overhand gaan krijgen, dan is het gevaar op ontsporing groter, lijkt mij. Ik heb bijvoorbeeld in het opvoedingsverhaal van Hans Van Crombrugge opgepikt dat u zegt: je moet kinderen zoveel mogelijk in het intrinsieke laten meegaan, maar het extrinsieke, bijvoorbeeld het professioneel sporten met de eraan verbonden economische belangen en zo, dat moet je zoveel mogelijk uitstellen. Dus ook daar zie ik nog dat er een gevaar is als de extrinsieke factoren een te grote overhand krijgen.

Hans Van Crombrugge: Maar dan blijf ik erbij dat naar sport toe op dit moment vooral wordt gefocust op wat er allemaal kan fout gaan in dat extrinsieke. Als we zouden afspreken: we gaan eens kijken naar het academisch wetenschapsbedrijf en

focussen op alles wat er fout gebeurt, waar er valsspelers zitten, dan kunnen we een heel proces maken van punten en *rankings* enzovoort, en dan kun je net hetzelfde verhaal vertellen, denk ik. Maar dat doet niets af aan de intrinsieke waarde van de wetenschap en het academisch bedrijf. Dus in die zin blijf ik het moeilijk hebben als je zegt: ‘sport is maar iets bijkomstig’. Ik weet dat dus niet. Mijn kinderen zeggen: ‘dat schrijven, dat lezen en naar congressen gaan, dat is ook maar een heel virtuele realiteit’. En voor hen is dat inderdaad virtueel. Als je naar de Koningin Elisabethwedstrijd kijkt, naar de muzikale topcompetitie en alles wat daarrond gebeurt, is dat voor die mensen wel degelijk een reële wereld. Dat is alleen voor andere mensen een *comic*. Ik denk wel dat er rangordeningen te maken zijn tussen de activiteiten die mensen doen, maar ik denk niet dat sport zomaar een *comic* is. Ik denk dat het op bepaalde punten even reëel is als andere zaken. In die zin ook moet je niet zeggen: ‘ik ga in de opvoeding zorgen dat ze daar niet naartoe gaan’. Ik denk dat dit niet de juiste instelling is.

Dirk Lips: Maar kunnen we stellen dat we mensen moeten uitnodigen om met andere dingen bezig te zijn dan naar de voetbalmatch te kijken? Dat is toch zonde van de tijd en we hebben veel betere en veel belangrijkere dingen te doen dan daar tijd in te steken.

Hans Van Crombrugge: Ik denk dat je als opvoeder moet zorgen dat kinderen hun talenten kunnen ontplooiën. Of misschien moeten we spreken over ‘hun roeping kunnen vinden’. Opvoeden is kinderen begeleiden bij het ontdekken waar ze echt goed in zijn en op welke wijze ze daarmee kunnen bijdragen aan een betere wereld. Dat kan als sportman zijn, maar dat kan evengoed als iets anders zijn.

Andreas De Block: Wim en Luc, u sprak over dienstenmarketing en over de socialiserende of humaniserende wending die voetbal gekregen heeft in Engeland. Ik herinner mij dat een aantal jaar geleden, toen Eendracht Aalst voor het behoud in eerste klasse streed, er door het bestuur en allerlei supportersverenigingen een hele actie opgezet werd waarbij het publiek op voorhand werd warm gemaakt en geëntertand, op een positieve manier. Supporters werden op voorhand geoefend in het aanmoedigen van de scheidsrechter in plaats van hem uit te jouwen, enzovoort. Nu, dat zijn geen algemene tendensen, dat zijn gewoon toevallige ingrepen naar aanleiding van een gebeurtenis, zoals in Engeland waarschijnlijk die omkering ook gebeurd is door de verschillende rampen. Maar ik denk dat dit effectief zou kunnen zijn, gewoon

iemand die met zo'n idee naar voetbalteams gaat, naar een bestuur, om die verandering teweeg te brengen.

Wim Lagae: Ja, maar je zit met een enorm probleem van managementsclerose in personele sporten in België en in continentaal Europa. Ik denk dat dit weer een ander *item* is, voor een ander debat, maar u refereert eigenlijk aan die dienstenmarketing. Ik herinner u graag aan een ex-bondsvoorzitter die gezegd heeft dat voetbal een feest is. Daar zijn dus enorme verbetertrajecten mogelijk. Maar de voetbalsector is vrij zelfgenoegzaam en staat hierdoor te weinig open voor vernieuwing en verbeteringstrajecten.

Bart Pattyn: Op dit punt zullen we moeten afronden, de tijd zit erop. Ik vond het bijzonder interessant en ook heel gevarieerd, heel geanimeerd, heel geëngageerd. Ik wil iedereen heel hartelijk bedanken.

Noten

1. Rinus MICHELS in een eigen column. *Algemeen Dagblad*, 25 december 1970.
2. Rinus MICHELS. *Algemeen Dagblad*, 10 maart 1971.
3. Paul JACQUEMYS. *Ik heb mensen gekend*. Hasselt: HeideLand, 1966.
4. Stephen F. KELLY. *It's Much More Important than That: Bill Shankly, the Biography*. London: Virgin Books, 1997.
5. Jan TAMBOER en Johan STEENBERGEN. *Sportfilosofie*. Leende: Damon, 2000.
6. William John MORGAN. *Leftist Theories of Sport: A Critique and Reconstruction*. Urbana: University of Illinois Press, 1994.
7. Frans DE WACHTER. 'Spielregeln und ethische Problematik.' In *Aktuelle Probleme der Sportphilosophie / Topical Problems of Sport Philosophy*, redactie door Hans LENK, 278-294. Schorndorf: Hofmann, 1983.
8. Kenny VANDENBORRE en Mathias VELGHE. *Sport, agressie en ethiek*. Masterproef lichamelijke opvoeding en bewegingswetenschappen. Gent: UGent, 2007.
9. Hans VANGRUNDERBEEK en Jan TOLLENER. 'Naar meer tolerantie voor doping in de sport? Een onderzoek bij eerstejaarsstudenten (1998-2006)' *Ethische perspectieven* 18:1 (2008): 86-100.
10. Martin RODERICK, Ivan Waddington en Graham PARKER. 'Playing Hurt: Managing Injuries in English Professional Football.' *International Review for the Sociology of Sport* 35: 2 (2000): 165-180.
11. Ken SHEARD en Eric DUNNING. *Barbarians, Gentlemen and Players*. New York: New York University Press, 1979.
12. Veerle DE BOSSCHER, Jerry BINGHAM, Simon SHIBLI, Maarten VAN BOTTENBURG en Paul DE KNOP. *The Global Sporting Arms Race*. Aachen: Meyer & Meyer, 2008.
13. Ivo VAN HILVOORDE en Bernike PASVEER, redactie. *Beter dan Goed: Over genetica en de toekomst van de topsport*. Diemen: Veen magazines, 2005.

-
14. Claude TAMBURRINI. 'Sport and the New Genetics.' In *Ethical questions, Proceedings of the XVI Panathlon International Congress on Ethics and Sport*. Antwerp, 2008.
 15. Johan HUIZINGA. *Homo Ludens: Proeve eener bepaling van het spelelement der Cultuur*. Haarlem: Tjeek Willink, 1950.
 16. www.hig.be/projecten/voetbalonderzoek.htm.
 17. In verband met hoe deze kaders binnen de rechten van het kind, zie Hans VAN CROMBRUGGE met medewerking van Greet DUPAIN. "Pak de kinderen hun spel niet af: De sportclub als opvoedingsmilieu." *Tijdschrift voor jeugdrecht en Kinderrechten* 9:2 (2008): 110-115.
 18. www.creatiefcoachen.be/userfiles/Presentatie%20J%20Van%20Rossum.pdf.
 19. Raf WILLEMS. 'Een wenende zwarte voetballer in het gewelddadige calcio.' *De Morgen*, 26 december 2005.
 20. Vergelijk Esther RUTTEN e.a. 'The Contribution of Organized Youth Sport to Antisocial and Prosocial Behavior in Adolescent Athletes.' *J. Youth Adolescence* 36 (2007): 255-264.
 21. Zoals geciteerd in Brenda BREDEMEIER, David SHIELDS en Jack HORN. 'Values and Violence in Sports Today: The Moral Reasoning Athletes Use in their Games and in their Lives.' *Psychology Today* 19 (1985): 22-32.